

1

Τι είναι ψευδοεπιστήμη και τι θεωρία συνωμοσίας;

Μανώλης Πλειώνης & Νίκος Δεμερτζής

Στο πρώτο αυτό κεφάλαιο θεωρήσαμε σκόπιμο να ορίσουμε με σύντομο και κατά το δυνατόν εύληπτο τρόπο τις έννοιες «ψευδοεπιστήμη» και «θεωρία συνωμοσίας», οι οποίες, αν και δεν ταυτίζονται, πολλές φορές συνδέονται ή συμπληρώνουν η μία την άλλη. Με το θέμα έχουν ασχοληθεί πολλοί επιστημολόγοι —μεταξύ αυτών οι Πόπερ, Λάκατος, Θάγκαρντ, Κουν, Λαουντάν—, κοινωνικοί και πολιτικοί επιστήμονες, ψυχολόγοι και, φυσικά, στην πιο διαδεδομένη, εκλαϊκευμένη εκδοχή του, δημοσιογράφοι, δημοσιολόγοι, τελεπερσόνες κ.ά.

Εν συντομία, μιας και οι έννοιες αυτές περιγράφονται αναλυτικότερα στις επόμενες παραγράφους, ο όρος «ψευδοεπιστήμη» αναφέρεται σε ετερογενείς και, πολλές φορές, αντιφατικές πεποιθήσεις και αντιλήψεις που έχουν το χαρακτηριστικό γνώρισμα να παρουσιάζονται ως επιστημονικές, όταν στην πραγματικότητα έρχονται σε πλήρη αντίθεση τόσο με την επιστημονικά τεκμηριωμένη και ελέγξιμη γνώση όσο και με τις επιστημονικές μεθόδους. Συνεπώς, η διαχωριστική γραμμή μεταξύ επιστήμης και ψευδοεπιστήμης, που, όσο και αν ακούγεται παράξενο, δεν είναι καθόλου προφανής, απασχολεί ιδιαίτερα τους φιλοσόφους της επιστήμης και της γνώσης. Οι δε «θεωρίες συνωμοσίας» συνιστούν ερμηνευτικό πλαίσιο σημαντικών γεγονότων ή φαινομένων, σύμφωνα με το οποίο ορισμένα κέντρα εξουσίας, ομάδες

κοινών συμφερόντων ή μεμονωμένα άτομα ενεργούν υπογείως, επηρεάζοντας για ίδιον όφελος τις εξελίξεις σε εθνικό ή ακόμα και διεθνές επίπεδο, μέσω της παραπλάνησης και χειραγώγησης ολόκληρων κοινωνιών ή επιμέρους ομάδων. Φυσικό επακόλουθο αυτών των θεωριών είναι η παραδοχή πως οι κοινωνικές ή πολιτικές εξελίξεις δεν συντελούνται, κατά πρώτον, ως αποτέλεσμα της σύγκρουσης και αλληλεπίδρασης δομικών κοινωνικο-πολιτικών παραγόντων (παραγωγικές δυνάμεις, πολιτικά κόμματα, κοινωνικές τάξεις κ.ο.κ.), ούτε ως συνέπεια μιας κοινωνικο-οικονομικά και ιστορικο-πολιτισμικά προσδιοριζόμενης αλληλουχίας διαδικασιών, αλλά από την αδιαφανή δράση ολιγομελών, συνήθως, ομάδων ή ατόμων με κοινά πλην όμως ανομολόγητα συμφέροντα.

*Τι είναι μια ψευδοεπιστημονική θεωρία
και πώς διαχωρίζεται από την επιστήμη;*

Ένας από τους κορυφαίους φιλοσόφους της επιστήμης του 20ού αιώνα, ο αυστριακός Καρλ Πόπερ, πατέρας του κριτικού ορθολογισμού, στην προσπάθειά του να εντοπίσει τα συστατικά στοιχεία και κριτήρια που καθιστούν μια θεωρία επιστημονική, αναρωτήθηκε αν οι θεωρίες της ψυχανάλυσης, της ατομικής ψυχολογίας και του μαρξισμού μπορούσαν πράγματι να θεωρηθούν επιστημονικές, όπως διατείνονταν οι υποστηρικτές τους, οι οποίοι θεμελιώναν τον επιστημονικό χαρακτήρα τους στη δυνατότητα που τους παρείχε να εξηγήσουν όσα φαινόμενα τους απασχολούσαν (Popper, 1963). Η συμπεριφορά, λόγου χάρη, κάποιου/-ας ενήλικα/-ης συνδέεται πάντοτε με βιώματα του παρελθόντος, ανεξαρτήτως αν αυτά υπήρξαν πράγματι καθοριστικά για τη διαμόρφωση της συμπεριφοράς του/της.¹

1 Για την ψυχανάλυση, ειδικότερα, γνωρίζουμε πως η σύγχρονη νευροεπιστήμη και η ψυχοσωματική ιατρική έχουν επιβεβαιώσει πολλές από τις υποθέσεις και τα συμπεράσματα του Φρόυντ. Βλ. ενδεικτικά Άισλερ (2006).

Ακριβώς αυτή η ιδιότητα των θεωριών να ερμηνεύουν οτιδήποτε τις αφορά οδήγησε τον Πόπερ στη διαπίστωση πως χαρακτηριστικό γνώρισμα μιας μη επιστημονικής θεωρίας είναι η εγγενής αδυναμία της να ελεγχθεί με προβλέψιμο και επαναλαμβανόμενο τρόπο, επισημαίνοντας μάλιστα ότι δεν πρέπει να επιδιώκουμε την ανεύρεση νέων στοιχείων για την επιβεβαίωση των θεωριών, αφού οποιαδήποτε από αυτές έχει πιθανότατα κάποιο, περιορισμένο, πεδίο εφαρμογής, παρά να αναζητούμε εκείνα τα στοιχεία που βοηθούν στην αναίρεση μιας θεωρίας. Αλλιώς διατυπωμένο: ο κριτικός ορθολογισμός δεν στοχεύει στην επαλήθευση των επιστημονικών προτάσεων, αλλά στην κατάρριψή τους. Το θεμελιώδες κριτήριο που μπορεί να χαρακτηρίσει μια πραγματικά επιστημονική θεωρία, όπως για παράδειγμα αυτή της Σχετικότητας του Αϊνστάιν, είναι ο βαθμός ευρηματικότητάς της, με σκοπό την επέκταση των γνώσεών μας μέσω της ρυθμιστικής (regulative) ιδέας της αλήθειας, με βάση την οποία μετράμε το «μέγεθος» της πλάνης μας (Κατσούλης, 1980). Σύμφωνα με τον Πόπερ (Popper, 1963): «Όλα αυτά [τα επιμέρους κριτήρια] μπορεί κανείς να τα συνοψίσει [...] λέγοντας πως κριτήριο της επιστημονικής ισχύος μιας θεωρίας είναι η δυνατότητα διάψευσης, ελέγχου και αναίρεσής της».

Αξίζει να αναφερθεί η συμπληρωματική, κατά την άποψή μας, προσέγγιση ενός άλλου φιλοσόφου, του καναδού Πολ Ρ. Θάγκαρντ (1978), ο οποίος ορίζει μια θεωρία ως ψευδοεπιστημονική εάν και μόνο εάν (α) παραμένει για μεγάλο χρονικό διάστημα λιγότερο προοδευτική από τις εναλλακτικές θεωρίες, ενώ παράλληλα αντιμετωπίζει πολλά προβλήματα, και (β) η κοινότητα των επαγγελματιών που την ασπάζονται καταβάλλει ελάχιστη προσπάθεια για την ενίσχυσή της και την επίλυση αυτών των προβλημάτων, αδιαφορεί για κάθε ενδεχόμενο αξιολογικής σύγκρισής της με άλλες θεωρίες και είναι επιλεκτική στην εξέταση των στοιχείων επαλήθευσης ή μη της θεωρίας. Η προοδευτικότητα, εδώ, έγκειται στην ικανότητα της θεωρίας να ενσωματώσει νέες γνώσεις αλλά και να ελέγχει διαρκώς τα όρια εφαρμογής τους.

Εξίσου συμπληρωματική της προσέγγισης του Πόπερ, αλλά και εξαιρετικά εύστοχη, θεωρούμε την πραγμάτευση του θέματος από τον Ούγγρο φιλόσοφο της επιστήμης Ίμρε Λάκατος, σύμφωνα με τον οποίο (Lakatos, 1978) η επιτυχημένη πρόβλεψη «εκπληκτικών» νέων γεγονότων, στο πλαίσιο κάποιας θεωρίας, είναι ακριβώς η ειδοποιός διαφορά μεταξύ επιστημονικών και ψευδοεπιστημονικών, ή ακόμα και εσφαλμένων θεωριών, που όμως δεν πρέπει καθόλου να συγχέονται με ψευδοεπιστημονικές προσεγγίσεις (άλλο σφάλμα και άλλο ψεύδος). Τέτοιου είδους «εκπληκτικές» προβλέψεις ήταν, λόγου χάρη, η περιοδική επιστροφή του κομήτη του Χάλεϊ (για τη Νευτώνεια βαρύτητα), η βαρυτική καμπύλωση των ακτίνων φωτός (για τη Γενική Θεωρία της Σχετικότητας) και η ύπαρξη της διάχυτης και ισοτροπικής κοσμικής ακτινοβολίας μικροκυμάτων με θερμοκρασία περί τους 5 βαθμούς Κέλβιν (για τη θεωρία της «Μεγάλης Έκρηξης»).

Η ψευδοεπιστημονική θεώρηση των πραγμάτων δεν απαιτεί την επίπονη και εξαντλητική διαδικασία μάθησης, ελέγχου, πειράματος, ενδελεχούς απαλοιφής σφαλμάτων, επανακαθορισμού και επανελέγχου όλων των απαραίτητων διαδικασιών για να φτάσει κανείς σε ασφαλή συμπεράσματα, ανεξαρτήτως αν ορισμένες φορές καταλήγουμε σε εσφαλμένη ή ελλιπή γνώση. Στην περίπτωση αυτή, τουλάχιστον, έχοντας ακολουθήσει την αυστηρή επιστημονική μεθοδολογία και ανατρέχοντας στις υποθέσεις, τις παραδοχές και την αλληλουχία των απαγωγικών και επαγωγικών γνωστικών αρχών που ακολουθήσαμε, μπορούμε να εντοπίσουμε μεθοδολογικά ή άλλου τύπου προβλήματα και να επανεκτιμήσουμε τα συμπεράσματά μας. Χαρακτηριστικό γνώρισμα των υποστηρικτών ψευδοεπιστημονικών θεωριών είναι ο ισχυρισμός τους πως μετέρχονται μεθόδους και εργαλεία της επιστήμης. Ωστόσο, με μια προσεκτικότερη ματιά στην επιχειρηματολογία τους, καθίσταται σαφές ότι βασίζονται σε ανεπαρκή στοιχεία ή παραβλέπουν συνειδητά ενδείξεις που αποδεικνύουν το αντιφατικό περιεχόμενο των θέσεών τους, και που θα οδηγούσαν στα αντίθετα από τα επιθυμητά για αυτούς

συμπεράσματα. Σύμφωνα με τον Καρλ Σείγκαν (Sagan, 1995), η ψευδοεπιστήμη είναι ευκολότερο να αναπτυχθεί και να υιοθετηθεί σε σχέση με την αληθινή επιστήμη, αφού οι ανεπιθύμητες αναντιστοιχίες με την πραγματικότητα μπορούν να παραλειφθούν, ειδικά όπου δεν είναι εφικτό —ή συνειδητά αποφεύγεται— να γίνει έλεγχος των αποτελεσμάτων της σύγκρισης θεωρίας-πραγματικότητας.

Στη ρευστή εποχή της ύστερης νεωτερικότητας και του κυρίαρχου κανόνα του *anything goes*, η αναγκαιότητα να τεθεί μια μεθοδολογική διαχωριστική γραμμή μεταξύ επιστήμης και ψευδοεπιστήμης δεν εκπορεύεται μόνο από μια θεωρητική, φιλοσοφική ή επιστημονική αναζήτηση, αλλά έχει και θεμελιώδη αξία για την καθημερινή κοινωνική και πολιτική δραστηριότητα, τη διαμόρφωση προσωπικών και συλλογικών θέσεων, καθώς επίσης και για τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων, οι οποίες, σύμφωνα με τον Λάκατος, όφειλαν να βασίζονται στην ορθολογικότητα και την κριτική επιστημονική γνώση. Όπως αναφέρει η Εγκυκλοπαίδεια Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου του Στάνφορντ,² και όπως έχει καταδειχθεί πλήρως με την κρίση της πανδημίας Covid-19, η οριοθέτηση αυτή έχει σημαντικές πρακτικές εφαρμογές σε θεμελιώδη προβλήματα που ταλανίζουν τον σύγχρονο κόσμο. Ορισμένα εξ αυτών είναι καθοριστικά ακόμα και για το μέλλον της ανθρωπότητας, όπως παραδείγματος χάρη η κλιματική αλλαγή, όπου παρά τον αδιαμφισβήτητο τεκμηριωμένο ανθρωπογενή παράγοντα —για τον οποίο η επιστήμη κρούει τον κώδωνα του κινδύνου εδώ και μισό περίπου αιώνα (με αναφορές ακόμα και πριν από 120 χρόνια!)—, η αμφισβήτηση και η άρνηση των προειδοποιήσεων των επιστημόνων είχε ως αποτέλεσμα να καθυστερήσει σημαντικά η ανάληψη των απαραίτητων πρωτοβουλιών και δράσεων για την αντιμετώπιση των αιτιών που την προκαλούν. Πρόκειται, λοιπόν, για μια χαρακτηριστική περίπτωση όπου οι υπεύθυνοι λήψης αποφάσεων αλλά και το κοινό θα

2 <<http://bit.ly/3TsIlBm>>.

έπρεπε να μπορούν να διακρίνουν τον επιστημονικό λόγο περί κλίματος από την παραπληροφόρηση και τη συνωμοσιολογία, με βάση τις οποίες προτείνεται η άρνηση της κλιματικής αλλαγής ως εναλλακτική, υποτίθεται, «επιστημονική» προσέγγιση.

Ένα άλλο παράδειγμα όπου η διαχωριστική γραμμή επιστήμης-ψευδοεπιστήμης κρίνεται θεμελιώδους σημασίας για την υγεία των πολιτών είναι αυτό της αμφισβήτησης της αξίας των εμβολιασμών αλλά και ευρύτερα της ιατρικής. Η ιατρική επιστήμη και η φαρμακολογία αναπτύσσουν και αξιολογούν θεραπείες με βάση στοιχεία αποτελεσματικότητας αλλά και ασφάλειας. Έχουν αναπτυχθεί συγκεκριμένα πρωτόκολλα διαδικασιών ελέγχου, που αναπροσαρμόζονται επίσης σύμφωνα με τις νέες επιστημονικές γνώσεις, προκειμένου να εκτιμάται τόσο η αποτελεσματικότητα των νέων φαρμάκων όσο και η σοβαρότητα των πιθανών παρενεργειών. Αντίθετα, οι ψευδοεπιστημονικές θεωρίες σε αυτόν τον τομέα, που πλέον έχουν ξεφύγει από το πεδίο της κλασικής «ομοιοπαθητικής» και αξιώνουν δάφνες (ψευδο-)επιστημονικής «θεμελίωσης» με τα τσάκρα και τις «κβαντικές θεραπείες», οδηγούν σε αναποτελεσματικές και —σε ορισμένες τουλάχιστον περιπτώσεις— επικίνδυνες πρακτικές αντιμετώπισης των ασθενειών. Κυρίως, όμως, δημιουργούν ένα κλίμα αμφισβήτησης της ιατρικής, με δραματικές, όπως και πρόσφατα διαπιστώσαμε με την πανδημία Covid-19, επιπτώσεις. Η αθεμελίωτη αμφισβήτηση της σύγχρονης ιατρικής ενισχύεται έτι περαιτέρω από μια διαδεδομένη πλέον θεωρία συνωμοσίας περί της αναποτελεσματικότητας ή και της επικινδυνότητας των εμβολίων. Ειδικότερα, αναφέρεται στην ύπαρξη μυστικών σχεδίων φαρμακευτικών εταιρειών, σε συνεργασία με τις κυβερνήσεις, με σκοπό την αύξηση της κερδοφορίας τους μέσω προώθησης εμβολίων που όχι μόνο δεν είναι αποτελεσματικά, αλλά, αντιθέτως, είναι βλαβερά και οδηγούν σε μαζικούς θανάτους, είτε με βλέψεις για τον έλεγχο των πολιτών μέσω ουσιών ή μικρών ολοκληρωμένων κυκλωμάτων (τσιπ) που εισέρχονται στον οργανισμό με τη χορήγηση εμβολίων.

Φυσικά, υπάρχουν και άλλοι σημαντικοί τομείς όπου η διάκριση είναι απαραίτητη, όπως στην εκπαίδευση, όπου μόνο η ελεγχόμενη και τεκμηριωμένη επιστημονική γνώση πρέπει να διδάσκεται και όχι —στο όνομα ενός δήθεν πλουραλισμού— διάφορες ψευδοεπιστημονικές θεωρήσεις που είναι καταφανώς λανθασμένες και επιστημονικά έωλες, όπως, λόγου χάρη, αυτή του «δημιουργισμού», της «επίπεδης» Γης, ή και η θεωρία πως η σύλληψη ξεκινάει από τη στιγμή που η γυναίκα αποφασίζει να τεκνοποιήσει και ότι στο έμβρυο, εκτός από το αίμα, μεταδίδονται και οι σκέψεις της μητέρας. (Απόψεις της Ελληνικής Εταιρείας Προγεννητικής Αγωγής, που λίγο έλειψε να ενταχθούν στο σχολικό πρόγραμμα της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης το 2021!)³

Τούτο, βέβαια, δεν σημαίνει πως οι αστοχίες των επιστημονικών θεωριών ή τα άλυτα ακόμα προβλήματα δεν πρέπει να επισημαίνονται ευθαρσώς και με σαφήνεια. Τουναντίον, αυτά αποτελούν και την απόδειξη πως μέσω μιας αμερόληπτης μεθοδολογίας αναδεικνύονται τόσο οι ελλείψεις στη γνώση μας όσο και νέα ερωτήματα, η απάντηση των οποίων οδηγεί πολλές φορές σε νέες γνώσεις.

Κλείνοντας την πολύ σύντομη αναφορά μας στον ορισμό της ψευδοεπιστήμης, και στην προσπάθεια να επιτευχθεί ένας ξεκάθαρος διαχωρισμός της από την επιστήμη, προτείνουμε έναν βασικό οδηγό αναγνώρισης των ψευδοεπιστημονικών ή και εσφαλμένων επιστημονικά προσεγγίσεων, ο οποίος λειτουργεί ως «ξυράφι του Όκαμ» — μια αρχή επίλυσης προβλημάτων και απάντησης ερωτημάτων κατά την οποία οι απλούστερες λύσεις, σε αντίθεση με τις πολύπλοκες, θεωρείται απείρως πιο πιθανό να είναι και οι σωστές. Ένας βασικός κανόνας της επιστημονικής μεθόδου έχει ως εξής: Μεταξύ δύο εκδοχών που ερμηνεύουν το ίδιο φαινόμενο και όπου η μια είναι περίπλοκη ενώ η άλλη

3 <<https://bit.ly/3n7w3Ce>>.

απλή, η απλή είναι προτιμητέα.⁴ Στη μαθηματική μοντελοποίηση των φυσικών διαδικασιών, τούτο αντιστοιχεί στην επιλογή του μοντέλου που ερμηνεύει το υπό μελέτη φαινόμενο με τις λιγότερες δυνατές ελεύθερες παραμέτρους, αφού είναι προφανές ότι μπορεί να ερμηνεύει κανείς οποιοδήποτε γεγονός ή φυσική διεργασία με μοντέλα πολλών ελεύθερων παραμέτρων. Χαρακτηριστικό ιστορικό παράδειγμα αποτελεί η εισαγωγή από τον Κλαύδιο Πτολεμαίο των επικύκλων⁵ στο αριστοτελικό γεωκεντρικό υπόδειγμα των κυκλικών πλανητικών τροχιών, επειδή το υπόδειγμα δεν «έσωζε τα φαινόμενα». Η αναντιστοιχία του αρχικού υποδείγματος και της παρατήρησης των πλανητικών κινήσεων οδήγησε λοιπόν τον Πτολεμαίο στην ανάπτυξη ενός μοντέλου με περισσότερες ελεύθερες παραμέτρους (ένας διαφορετικός επίκυκλος για κάθε κυκλική πλανητική τροχιά), ώστε να διορθωθεί τούτη η αναντιστοιχία. Βέβαια, αν και το πτολεμαϊκό μοντέλο «έσωζε τα φαινόμενα», γνωρίζουμε πως το ηλιοκεντρικό υπόδειγμα, με λιγότερες ελεύθερες παραμέτρους, ήταν τελικά το ορθό.

Τι είναι μια «θεωρία συνωμοσίας»;

Καταρχάς, θα λέγαμε πως μια «θεωρία συνωμοσίας» αντιστοιχεί στην προσπάθεια εξήγησης σημαντικών γεγονότων που, υποτίθεται, προκαλούνται ηθελημένα, από άτομα που αποσκοπούν στην παραπλάνηση και χειραγώγηση του κοινού. Ως ερμηνευτική προσέγγιση ιστορικών και κοινωνικοπολιτικών συμβάντων, μια θεωρία συνωμοσίας προκρίνει κατά κανόνα τη μυστική δράση μικρών και ισχυρών ομάδων που τα προκαλούν προς ίδιον

4 Η αρχή αυτή αντιστοιχεί, τρόπον τινά, στη γενικότερη λειτουργία της φύσης, όπου ένα κλειστό σύστημα με δεδομένη εντροπία εξελίσσεται πάντα προς μια κατάσταση ελαχίστης ενέργειας, η οποία είναι και η κατάσταση ευστάθειας του συστήματος.

5 Επίκυκλος είναι ένας μικρός κύκλος το κέντρο του οποίου διαγράφει περιφέρεια μεγαλύτερου κύκλου.

όφελος. Το κοινό πλαίσιο παραδοχών κάθε τέτοιας «θεωρίας» συνίσταται στο ότι τίποτα δεν συμβαίνει τυχαία, τίποτα δεν είναι όπως φαίνεται και ότι όλα συνδέονται μεταξύ τους με κάποιον μυστικό τρόπο.

Εδώ, ωστόσο, χρειάζεται να γίνει διαχωρισμός της «συνωμοσίας» από τη «θεωρία συνωμοσίας». Κατά τον Τζόζεφ Ουσίνσκι (Uscinski, 2019), συνωμοσία είναι «μια κρυφή συμφωνία μεταξύ δύο ή περισσότερων προσώπων με σκοπό τον σφετερισμό πολιτικής ή οικονομικής ισχύος, την παραβίαση των θεσμοθετημένων δικαιωμάτων, τη συσσώρευση ζωτικών μυστικών ή την παράνομη αλλαγή των κυβερνητικών θεσμών προς όφελός τους και σε βάρος του δημόσιου συμφέροντος». Η διαφορά των συνωμοσιών από τις «θεωρίες συνωμοσίας» είναι πως οι πρώτες αναφέρονται σε γεγονότα τα οποία έχουν αποκαλυφθεί και η ύπαρξή τους έχει επιβεβαιωθεί από σειρά ελεγκτικών ενεργειών στο πλαίσιο των θεσμών (δικαιοσύνη, Τύπος, πανεπιστήμια κ.λπ.). Οι «θεωρίες συνωμοσίας» αποτελούν επεξηγήσεις γεγονότων που δεν περιορίζονται στο παρελθόν, αλλά τοποθετούνται πρωτίστως στο παρόν ή το μέλλον και εννοησιμολογούνται παρασκηνακά από μία μικρή και πανίσχυρη ομάδα που έχει ως στόχο το ίδιο όφελος εις βάρος του δημόσιου συμφέροντος. Κατά περίπτωση, ως συνωμοτίες λογίζονται: κυβερνήσεις, ΜΚΟ, επιστημονικοί θεσμοί, θρησκευτικές οργανώσεις, κλειστές αδελφότητες ή οποιαδήποτε άλλη ομάδα και άτομα που μπορούν να θεωρηθούν πανίσχυρα και επικίνδυνα.

Με τη διάκριση αυτή καθίσταται σαφές πως συνωμοσίες υπήρχαν, υπάρχουν και θα υπάρχουν — κάτι που αρκετά πειστικά είχαν δείξει οι Χέρμαν και Τσόμσκι (Herman & Chomsky, 1994). Αυτό, φυσικά, δεν σημαίνει ότι τα πάντα στην κοινωνική και πολιτική ζωή κινούνται από συνωμοτίες. Όπως προσφυώς είχε παρατηρήσει ο Κένεθ Μινόγκ (Minogue, 1970) με αφορμή τη μελέτη του λαϊκισμού, η αναλογία της εξηγητικής αξίας της συνωμοτικής σκέψης στην πολιτική ζωή μπορεί να παραληλιστεί με τη σχέση του ανιμισμού προς την επιστήμη. Αλλιώς

διατυπωμένο: Η ειδοποιός διαφορά των απλών συνωμοσιών από τις θεωρίες συνωμοσίας είναι ότι οι πρώτες αναφέρονται αποκλειστικά σε συντελεσμένα γεγονότα, τα οποία έχουν ταυτοποιηθεί και καταγραφεί, ενώ οι «θεωρίες συνωμοσίας» αποτελούν προϊόντα μυθοπλασίας, που παρουσιάζονται ως αληθινά. Ουσιαστικά, οι «θεωρίες συνωμοσίας» είναι μια μορφή σκέψης (νοοτροπία) που ως στόχο έχει την απόδοση νοήματος, με εύκολο και κατανοητό τρόπο —οιονεί παρανοϊκό—, σε σύνθετα και περίπλοκα φαινόμενα (φυσικά, βιολογικά, κοινωνικά, πολιτικά, οικονομικά ή θρησκευτικά), τα οποία προϋποθέτουν πολλές και διαφορετικές γνώσεις για να γίνουν πλήρως κατανοητά.

Η νοηματική αναπαράσταση της «συνωμοσίας» και η συνωμοσιολογική σκέψη χάνεται στο βάθος του χρόνου. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που δεν συναντάται μονάχα στις σύγχρονες νεωτερικές και μετα-νεωτερικές κοινωνίες, αλλά προϋπήρχε σε κάθε κουλτούρα. Συνωμοσίες, ως πράξεις καθαρά πολιτικές, συναντάμε στις σελίδες πολλών ιστορικών. Από την αρχαία Ρώμη και τον Μεσαίωνα (Pagán, 2020· Zwierlein, 2020) μέχρι και σήμερα, ξεπροβάλλουν το ίδιο εμφατικά όπως και οι μύθοι. Άλλωστε, δεν είναι τυχαίο ότι ο μύθος και η συνωμοσιολογική αφήγηση έχουν περισσότερο κοινά παρά διαφορές. Και τα δύο, για παράδειγμα, λειτουργούν με τρόπο που να συμφιλιώνουν τους ανθρώπους με τις δυσάρεστες στιγμές της ζωής τους, προσφέροντας ερμηνείες του πραγματικού κόσμου (Segal, 2007). Η μελέτη της συνωμοσιολογίας, όμως, είναι αρκετά πιο πρόσφατη, αφού, σύμφωνα με την Καταρίνα Θάλμαν (Thalmann, 2014), ξεκίνησε στο διάστημα 1930-1940, ως συνέπεια των δύο παγκοσμίων πολέμων και της υπερίσχυσης του Ολοκληρωτισμού στην Ευρώπη. Έκτοτε, έχει συγκεντρωθεί ένας σοβαρός αριθμός μελετών και προσεγγίσεων από διαφορετικές αλλά και αλληλοσυμπληρούμενες αφετηρίες, όπως, λόγου χάρη, η κοινωνική ανθρωπολογία, η ψυχανάλυση, η φιλοσοφία, η κοινωνιολογία, η κοινωνική ψυχολογία, η πολιτική επιστήμη, η επιστήμη των μεγάλων δεδομένων και η ανάλυση δικτύων (Butter & Knight, 2020).

Οι πρώτοι που εστίασαν την έρευνά τους στις —συμβατικά ονομαζόμενες σήμερα— «θεωρίες συνωμοσίας» ήταν οι πολιτικοί επιστήμονες και πολιτικοί ψυχολόγοι Χάρολντ Λάσγουελ (Lasswell, 1930) και Τέοντορ Αντόρνο (Adorno κ.ά., 1950), μέσα από μελέτες τους σχετικά με τους διάφορους τύπους πολιτικών προσωπικοτήτων. Ταυτόχρονα, από τη σκοπιά της κοινωνιολογίας, οι Λέο Λέβενταλ και Νορμπέρτ Γκούτερμαν (Lowenthal & Gutermann, 1949) ερμήνευσαν την έλξη που ασκούν οι «θεωρίες συνωμοσίας» και την πίστη που τους αποδίδεται ως συνέπεια του εκσυγχρονισμού και της μαζικοποίησης των κοινωνιών, καθώς επίσης και της ανάγκης των ατόμων να βρουν νόημα σε ένα πλαίσιο όλο και πιο περίπλοκων και απρόσωπων κοινωνικών διεργασιών.

Παρότι η έρευνα όλων των παραπάνω εστιαζόταν στη συνωμοσιολογία και σε ζητήματα πολιτικής κουλτούρας και ιδεολογίας, ο όρος «συνωμοτική θεωρία της κοινωνίας» οφείλεται στον Καρλ Πόπερ, στον οποίο αναφερθήκαμε προηγουμένως. Αυτός ήταν ο πρώτος που όρισε τις θεωρίες συνωμοσίας ως έναν απλουστευτικό και αντιεπιστημονικό τρόπο κατανόησης των κοινωνικών σχέσεων, ο οποίος αντιβαίνει στις αρχές του Διαφωτισμού. Για τον Πόπερ, η συνωμοτική θεωρία της κοινωνίας συνιστά απόφυση του πολύ ευρύτερου γνωσιολογικού ρεύματος που ο ίδιος αποκαλεί «ιστορικισμό», μιας στάσης με φιλοσοφικές θέσεις αναγόμενες στον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη, οι οποίοι αντιστρατεύονται την ανοιχτή κοινωνία. Πρόκειται για το αξίωμα εκείνο κατά το οποίο η κοινωνία διέπεται από απαρέγκλιτους ιστορικούς νόμους, βάσει των οποίων μπορεί κανείς να προβλέψει το μέλλον (Popper, 1957· 1963· 1982). Πρόκειται για μια εκκοσμικευμένη εκδοχή θρησκευτικών πεποιθήσεων: Αντί του Θεού που κυβερνάει τον κόσμο και τις ζωές των ανθρώπων, η κοινωνική εξέλιξη εξηγείται από την ελεγκτική δύναμη ισχυρών προσωπικοτήτων ή κέντρων εξουσίας. Κατά τη δεκαετία του 1960, ο όρος συνδέθηκε σταδιακά με τον εξτρεμισμό και διάφορες αντιδημοκρατικές τάσεις. Βασική αιτία ήταν το γεγονός ότι

οι οπαδοί της συνωμοσιολογίας εκείνη την εποχή προέρχονταν κατά βάση από την «John Birch Society», μια υπερσυντηρητική, αντικομμουνιστική πολιτική οργάνωση των ΗΠΑ. Σημείο-σταθμός υπήρξε το βιβλίο του Αμερικανού ιστορικού Ρίτσαρντ Χόφσταντερ *Το παρανοϊκό στην αμερικανική πολιτική (The paranoid style in American politics)*, το οποίο κυκλοφόρησε το 1964 και επηρέασε ιδιαίτερος τη συζήτηση για τον λαϊκισμό. Από ένα πλουραλιστικό και εκσυγχρονιστικό πρίσμα, ο Χόφσταντερ υποστήριξε πως ο αμερικανικός λαϊκισμός των εργατικών και αγροτικών τάξεων από το τέλος του 19ου αιώνα έως και τα μέσα του 20ού χαρακτηριζόταν επίσης από μια συνωμοσιολογική θεώρηση της ιστορίας, συνοδευόμενη από αντισημιτισμό και αυτοχθονισμό. Στην ανάλυσή του άσκησε εμμέσως κριτική στον ακροδεξιό Μακαρθισμό των δεκαετιών του 1940 και 1950. Το βιβλίο αυτό έμελλε να επηρεάσει καθοριστικά τη μεταγενέστερη ανάλυση του λαϊκισμού στη Λατινική Αμερική και την Ευρώπη, αλλά και την εν γένει συζήτηση για τον κοινωνικο-οικονομικό και πολιτικό εκσυγχρονισμό των χωρών της «περιφέρειας» (Σταυρακάκης, 2016). Όπως και άλλοι μελετητές (Robins & Post, 1997), υιοθέτησε μια σχεδόν μονιστική ψυχολογική προσέγγιση, εισάγοντας τον όρο της «παράνοιας» και αποδίδοντας ίσως υπέρ το δέον παθολογικά χαρακτηριστικά στο φαινόμενο του συνωμοτισμού (conspiracism). Δεν είναι τυχαίο που ορισμένοι μιλούν για «συνωμοτικό ιδεασμό» (Oliver & Wood, 2014).

Οι προσπάθειες, πάντως, για αμφισβήτηση του «παθολογικού παραδείγματος» ξεκίνησαν κατά τη δεκαετία του 1990, όταν ερευνητές της ψυχολογίας και των πολιτικών επιστημών απέδειξαν πως η συνωμοσιολογία δεν αποτελεί φαινόμενο του περιθωρίου, αλλά κάτι πολύ ευρύτερο, που επηρεάζει μεγάλο μέρος της κοινωνίας και σχετίζεται άμεσα με τα ΜΜΕ. Οφείλουμε να σημειώσουμε, όμως, πως μέχρι και σήμερα, πολλές μελέτες από τον χώρο της ψυχολογίας αδυνατούν να αποσυνδεθούν πλήρως από την «παθολογική» προσέγγιση του Χόφσταντερ. Με την έλευση του διαδικτύου, οι συνωμοσιολογικές προσεγγίσεις απέκτησαν

νέα δυναμική, καταφέροντας να εισέλθουν ταχύτατα στην τροχιά της παγκοσμιοποίησης (Taguieff, 2015).

Οι θεωρίες συνωμοσίας στην εποχή της μετα-αλήθειας και του διαδικτύου

Οι θεωρίες συνωμοσίας δεν είναι μονάχα υπόθεση των ατόμων, αλλά έχουν χρησιμοποιηθεί σε μεγάλο βαθμό και για σκοπούς πολιτικής επικοινωνίας και προπαγάνδας (Taguieff, 2015). Αναφορικά με τον τρόπο που τα άτομα υιοθετούν αυτές τις θεωρίες, θα λέγαμε ότι συχνά οι άνθρωποι στις μετανεωτερικές κοινωνίες της διακινδύνευσης, μέσω του διαδικτύου και των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης (ΜΚΔ), τείνουν να ερμηνεύουν διάφορα ανεξέλεγκτα γεγονότα που προκαλούν άγχος ως αποτέλεσμα κάποιας συνωμοσίας. Αν και στην πράξη αυτό γινόταν ανέκαθεν, δηλαδή οι άνθρωποι να αναζητούν απλούς και κατανοητούς τρόπους για την ερμηνεία σύνθετων γεγονότων, οι δύο μεγάλες διαφορές σήμερα είναι, πρώτον, η υψηλή ταχύτητα διάδοσης και δεύτερον ο τεράστιος όγκος παραγωγής συνωμοσιολογικού περιεχομένου, που επιτυγχάνεται μέσω των νέων τεχνολογιών και των διαφόρων πλατφορμών. Δεν πρέπει να ξεχνάμε πως οι χρήστες του διαδικτύου πλέον δεν είναι μόνο θεατές (καταναλωτές) των ΜΜΕ, αλλά ταυτόχρονα έχουν και τον ρόλο του παραγωγού περιεχομένου, είναι δηλαδή «παραγωγ-αναλωτές», σύμφωνα με την περιώνυμη και πρώιμη ανάλυση του Τόφλερ (Toffler, 1982). Αυτό σημαίνει ότι, πολλές φορές, η συνωμοσιολογία προκύπτει εξίσου ως αποτέλεσμα κακής ενημέρωσης, η οποία δημιουργεί γνωστικές ασυνέχειες, υπαρξιακό άγχος και ενεργοποιεί διάφορους ψυχολογικούς μηχανισμούς άμυνας (Albarracín, 2021).

Δεν είναι όμως μόνο το διαδίκτυο και τα ΜΚΔ που συμβάλλουν στη διάδοση και εμπέδωση της συνωμοτικής νοοτροπίας. Αυτά οπωσδήποτε βοηθούν στην παραγωγή και μαζική «προσφορά» ψευδεπίγραφων ειδήσεων, μυθευμάτων και φημών. Μέσω της λανθασμένης πληροφόρησης (misinformation), της

παραπληροφόρησης (disinformation), αλλά και της κακόβουλης πληροφόρησης (malinformation) (Wardle & Derakshan, 2017), που ολοένα αυξάνονται στη δημόσια σφαίρα, διακινούνται διάφορα συνωμοσιολογικά αφηγήματα. Είναι δε προφανές ότι σε συνθήκες κοινωνικής επιτάχυνσης —όπου σε λίγα χρόνια οι παραποιημένες και ψευδείς ειδήσεις θα παράγονται και θα μεταδίδονται έξι φορές γρηγορότερα απ' ό,τι οι έγκυρες και ακριβείς⁶—, οι αφηγήσεις συνωμοσιολογικού χαρακτήρα αλλοιώνουν τους όρους του δημοσίου διαλόγου, υπονομεύοντας την ποιότητα της δημοκρατίας. Το ότι υπονομεύεται η δημοκρατία ένεκα της μειωμένης πολιτικής συμμετοχής και του πενιχρού ενδιαφέροντος για τα κοινά, αλλά και της ολοένα σπανιότερης λογοδοσίας των κέντρων λήψης αποφάσεων, είναι κάτι για το οποίο γίνεται κατά κόρον λόγος. Το δημοκρατικό έλλειμμα διαμορφώνεται σε ένα πλαίσιο με τα εξής χαρακτηριστικά: (α) Δυσπιστία και κυνισμός απέναντι σε κοινωνικές αξίες, ιδεολογίες, πολιτικούς θεσμούς και πρόσωπα, αλλά και εν γένει στην πολιτική. Η στάση αυτή, εν είδει κάθετου άξονα, αφορά τόσο τις ελίτ (top-down) όσο και τους απλούς ανθρώπους (bottom-up). (β) Οριζόντια πολιτική και πολιτισμική πόλωση με τη χρήση προπαγανδιστικών μέσων, ώστε αφ' ενός να διχάζεται η κοινή γνώμη για τα περισσότερα επίδικα ζητήματα της πολιτικής ζωής και αφ' ετέρου να συγκροτούνται ασύμβατες «ηθικές φυλές», τα μέλη των οποίων προσλαμβάνουν την πολιτική πραγματικότητα με διαμετρικά αντίθετους τρόπους (Haidt, 2013). (γ) Κρίση της δημόσιας επικοινωνίας και της προϊούσας εμπέδωσης της «μετα-αλήθειας» (post-truth). Σύμφωνα με τον ορισμό του Λεξικού της Οξφόρδης, η λέξη αυτή συνδέθηκε με περιστάσεις στις οποίες τα αντικειμενικά γεγονότα είναι λιγότερο επιδραστικά στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης απ' ό,τι τα συναισθήματα ή οι προσωπικές πεποιθήσεις. Από την άποψη αυτή, οι σύγχρονες κοινωνίες εμφανίζονται ως «μετα-ιδεολογικές»

6 «Study: On Twitter, false news travels faster than true stories», MIT News, 8 Μαρτίου 2018 (<https://bit.ly/3RHuF3a> [πρόσβαση: 30 Μαΐου 2022]).

και «μετα-δεοντικές», όπως προ πολλού είχε προβλέψει ο Λιποβetsκί (Lipovetsky, 1992).

Υπό αυτούς τους όρους, σχεδόν οτιδήποτε θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό, εφόσον στερεύει το απόθεμα των έγκυρων αποδεικτικών κριτηρίων και η γνώση ταυτίζεται ολοένα και περισσότερο με τη γνώμη.

Πώς θα μπορούσε να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα;

Για να δοθεί μια σαφής απάντηση στο ερώτημα, χρειάζεται πρώτα να γνωρίζουμε τον βαθμό εισδοχής θεωριών συνωμοσίας και ψευδοεπιστημονικών προσεγγίσεων στον γενικό πληθυσμό και ποια είναι τα ατομικά, μορφωτικά, πολιτικά, κοινωνικά, ψυχολογικά χαρακτηριστικά που συνθέτουν την επιρρέπεια στην αποδοχή αυτών των θεωριών. Παρά τη διάχυτη, διόλου αδικαιολόγητη μάλλον, πεποίθηση —αλλά και την εκτεταμένη σχετική βιβλιογραφία— πως οι πολιτικά ακραίες τάσεις, περισσότερο του ακροδεξιού, αν και όχι μόνο, φάσματος, συσχετίζονται με μεγαλύτερη αποδοχή θεωριών συνωμοσίας, πρόσφατες μελέτες καταλήγουν σε μη συμβατά —εμφανώς τουλάχιστον— συμπεράσματα. Παραδείγματος χάρη, οι Πανταζή, Παπαϊωάννου και φαν Πρόιεν (Pantazi, Papaioannou & van Prooijen, 2021) διαπίστωσαν πρόσφατα ότι η πίστη σε θεωρίες συνωμοσίας σχετίζεται με μειωμένη στήριξη της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας και με αυξημένη στήριξη της άμεσης δημοκρατίας. Σε μια εμπειριστατωμένη ανάλυση για την αμερικανική πραγματικότητα, οι Όλιβερ και Γουντ (Oliver & Wood, 2014) συμπέραναν ότι οι μισοί περίπου πολίτες των ΗΠΑ υποστηρίζουν σταθερά μία τουλάχιστον θεωρία συνωμοσίας, όμως ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το γεγονός ότι το ποσοστό αυτό δεν περιορίζεται μόνο στους «αφελείς» ή πολιτικά συντηρητικούς, παρά εκτείνεται και σε τμήματα του πληθυσμού που καλύπτουν ολόκληρο το πολιτικο-ιδεολογικό φάσμα, με τους πολίτες να πιστεύουν στη δράση «αόρατων» οργανωμένων δυνάμεων και πως η ιστορία εκτυλίσσεται μέσα από μια

μανιχαϊκή διαπάλη του καλού και του κακού. Θα ήταν ενδιαφέρον να δούμε αν τα συμπεράσματα αυτά έχουν αλλάξει καθόλου —προς το χειρόν εικάζουμε— μετά την περίοδο διακυβέρνησης των ΗΠΑ από τον Τραμπ. Σε μια πρόσφατη συγκριτική μελέτη των Κορντονιέρ, Καφιέρο και Μπρόνερ (Cordonier, Cafiero & Bronner, 2021), η οποία στόχευε στον εντοπισμό μακροκοινωνικών παραγόντων που να σχετίζονται με τη διεθνή διακύμανση της πίστης στις θεωρίες συνωμοσίας, χρησιμοποιώντας δεδομένα από μια διαδικτυακή έρευνα σε 22 χώρες, οι ερευνητές διαπίστωσαν πως οι θεωρίες συνωμοσίας υποστηρίζονται πιο συχνά σε χώρες με χαμηλό επίπεδο δημοκρατίας, δηλαδή όπου οι πολίτες δεν συμμετέχουν ιδιαίτερα στην πολιτική ζωή του τόπου, σε χώρες με υψηλό ποσοστό ανεργίας, όπου οι πολίτες αισθάνονται κοινωνικά απειλούμενοι, καθώς και σε χώρες όπου είναι κυρίαρχη η άποψη ότι υπάρχει διαφθορά στον δημόσιο τομέα.

Είναι λοιπόν φανερό πως η υιοθέτηση και ο βαθμός αποδοχής των θεωριών συνωμοσίας και των ψευδοεπιστημονικών προσεγγίσεων, σε συνάρτηση με τα ατομικά και κοινωνικοδημογραφικά χαρακτηριστικά των υποκειμένων, συνιστούν ένα εξαιρετικά περίπλοκο θέμα, με τα συμπεράσματα να εξαρτώνται τόσο από τα ερωτήματα που τίθενται όσο και από τα μεθοδολογικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται, κάτι βέβαια όχι άγνωστο στις κοινωνικές έρευνες. Όπως και να 'χει, το θέμα δεν εξαντλείται στη σύντομη αυτή παρουσίαση· άλλωστε, το κεφάλαιο αυτό, αλλά και ολόκληρο το βιβλίο, δεν έχουν ως στόχο την ενδελεχή συζήτηση της σχετικής βιβλιογραφίας.

Είναι ωστόσο αδιαμφισβήτητο πως το ευρύ κοινό χρειάζεται συστηματική ενημέρωση σχετικά με τον τρόπο αναγνώρισης μιας θεωρίας συνωμοσίας και διάκρισης μεταξύ επιστήμης και ψευδοεπιστήμης, ένας ρόλος που επιμερίζεται στους επίσημους φορείς παιδείας και τα μέσα ενημέρωσης, τα οποία, δυστυχώς, έχουν παίξει διαχρονικά σημαντικό ρόλο στη διάχυση θεωριών συνωμοσίας και ψευδοεπιστημονικών προσεγγίσεων, αλλά και στην προώθηση απόψεων που έχουν απορριφθεί πλήρως από την

επιστήμη. Από τη μεριά τους, αυτό γίνεται είτε συνειδητά, στο όνομα ενός δήθεν εξωτερικού πλουραλισμού (απόψεων, πληροφοριών κ.λπ.), πλην όμως με πραγματικό στόχο την προσέλκυση της προσοχής του κοινού, η εξάρτηση του οποίου από τα μέσα ενημέρωσης εντείνεται όταν τα προβαλλόμενα θέματα κινούν την περιέργεια και το ενδιαφέρον του, χωρίς ωστόσο να διαθέτει τους κατάλληλους γνωστικούς πόρους για να τα αξιολογήσει (Δεμερτζής, 2002), είτε λόγω εγγενούς αδυναμίας κατανόησης της σοβαρότητας του θέματος και έλλειψης γνώσεων από τη μεριά των δημοσιογράφων. Είναι ενδεικτικό, εξάλλου, ότι η δημοσιογραφία της επιστήμης (science journalism) και η επικοινωνία της επιστήμης (science communication) αποτελούν πεδία που ελάχιστα έως καθόλου έχουν καλλιεργηθεί στο πλαίσιο των επικοινωνιακών σπουδών στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

Μια απάντηση στις δικαιολογίες περί αδυναμίας φιλτραρίσματος της πληροφόρησης, που πλέον μέσω του διαδικτύου κατακλύζεται από σωρεία παραποιημένων και ψευδών ειδήσεων, συνωμοσιολογικών αφηγημάτων και ψευδοεπιστημονικών θεωριών, είναι η συνεργασία με τους επίσημους επιστημονικούς και ερευνητικούς φορείς, οι οποίοι μπορούν να παράσχουν επιστημονικά εργαλεία και πρακτικές για τη διάκριση των παραποιημένων στοιχείων και ειδήσεων, καθώς και των νόμιμων επιστημονικών αναζητήσεων από τις προσπάθειες προβολής ψευδοεπιστημονικών ισχυρισμών. Σε αυτό τον τομέα, σημαντικό ρόλο παίζουν οι οργανωμένες προσπάθειες ελέγχου της αξιοπιστίας των ειδήσεων (fact checking) στο εξωτερικό και στην Ελλάδα, όπου, μεταξύ άλλων, με τη σύμπραξη οκτώ ερευνητικών και πανεπιστημιακών φορέων —μεταξύ των οποίων το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών και το Εθνικό Αστεροσκοπείο Αθηνών—, έχει συσταθεί το «Παρατηρητήριο Δημόσιας Πληροφόρησης για Επιστημονικά Θέματα», έργο με το αρκτικόλεξο Check4facts/science.